

UNIVERCIUTAT, 10

La ciutat de Castelló en el primer liberalisme (1833-1868)

MARÍA AMPARO VALLS TOMÁS

Pròleg de Rosa Monlleó Peris

UJI UNIVERSITAT
JAUME I

Ajuntament de Castelló

La ciutat de Castelló en el primer liberalisme (1833-1868)

Transformacions demogràfiques, urbanes i socioeconòmiques
Política municipal de moderats i progressistes

UNIVERCIUTAT, 10

La ciutat de Castelló en el primer liberalisme (1833-1868)

Transformacions demogràfiques, urbanes i socioeconòmiques
Política municipal de moderats i progressistes

MARÍA AMPARO VALLS TOMÁS

Pròleg de Rosa Monlleó Peris

Ajuntament de Castelló

UJI UNIVERSITAT
JAUME I

Noms: Valls Tomás, María Amparo, autor | Monlleó Peris, Rosa, escriptor d'un pròleg | Universitat Jaume I. Publicacions, entitat editora | Castelló de la Plana (Comunitat Valenciana). Ajuntament, entitat editora

Títol: La Ciutat de Castelló en el primer liberalisme (1833-1868) : transformacions demogràfiques, urbanes i socioeconòmiques : política municipal de moderats i progressistes / María Amparo Valls Tomás; pròleg de Rosa Monlleó Peris

Descripció: Castelló de la Plana : Publicacions de la Universitat Jaume I. Servei de Comunicació i Publicacions : Ajuntament de Castelló de la Plana, [2023] | Col·lecció: Univerciutat ; 10 | Inclou referències bibliogràfiques i índex

Identificadors: ISBN 978-84-19647-80-1 (paper) | ISBN 978-84-19647-81-8 (pdf) | ISBN 978-84-19647-82-5 (ePub)

Matèries: Liberalisme – Comunitat Valenciana – Castelló de la Plana – S. XIX | Castelló de la Plana (Comunitat Valenciana) – Condicions econòmiques – S. XIX | Castelló de la Plana (Comunitat Valenciana) – Política i govern -- Història – S. XIX | Castelló de la Plana (Comunitat Valenciana) – Història – S. XIX

Classificació: CDU 329.12(460.311 C.)"18" | CDU 338.1(460.311 C.)"18" | CDU

32(460.311 C.)"18" | CDU 94(460.311 C.)"18" | THEMA NHQ1DSE-ES-TBA 3MN-ES-A

Publicacions de la Universitat Jaume I és una editorial membre de l'UNE, cosa que en garanteix la difusió i comercialització de les obres en els àmbits nacional i internacional. www.une.es.

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només pot ser realitzada amb l'autorització dels seus titulars, llevat d'excepció prevista per la llei. Dirigiu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necessiteu fotocopiar o escanejar fragments d'aquesta obra.

© Del text: María Amparo Valls Tomás, 2023

© Imatge de portada: passeig de Ribalta de Castelló, projectat l'any en què culmina el període ací estudiat, amb el lleó –símbol de la monarquia– erigit a la barana de la bassa dels Peixets a imatge i semblança dels lleons del Palau de les Corts de Madrid, esculpits per Ponciano Ponzano i emplaçats el 1851. Font: Viquipèdia

© D'aquesta edició: Publicacions de la Universitat Jaume I, 2023

Ajuntament
de Castelló

Edita: Publicacions de la Universitat Jaume I. Servei de Comunicació i Publicacions
Campus del Riu Sec. Edifici Rectorat i Serveis Centrals. 12071 Castelló de la Plana
e-mail: publicacions@uji.es <http://www.tenda.uji.es>

Ajuntament de Castelló de la Plana

Coordinació editorial: Carme Pinyana

ISBN paper: 978-84-19647-80-1

ISBN pdf: 978-84-19647-81-8

ISBN epub: 978-84-19647-82-5

doi: <http://dx.doi.org/10.6035/Univerciutat.10>

Aquest llibre, de contingut científic, ha estat avaluat per persones expertes externes a la Universitat Jaume I, mitjançant el mètode denominat revisió per iguals, doble cec.

CONCIUDADANOS: Estamos ya en el caso de consumir la grande obra, asegurando para siempre nuestros derechos políticos que se miran atacados: Que ningún hecho indigno manche pronunciamiento tan grandioso: Que duerman las pasiones, los resentimientos; obren solo la sensatez y la firmeza que en todas ocasiones habéis manifestado. Ellas bastan para arrostrar los peligros, ante los cuales no retrocederá, antes bien, si necesario fuese, veréis perecer a vuestro Ayuntamiento. Pero no hay que temer. Una causa triunfa, cuando le asiste la razón y la justicia, y éstas están de nuestra parte.

JOSÉ BALLESTER VILARROIG
Alcalde constitucional i comandant de la Milícia Nacional
Proclama dirigida als ciutadans de Castelló
en el pronunciamient de setembre de 1840

La historia local se hace con un pasado desaparecido del que no fuimos protagonistas ni testigos, un pasado del que sólo quedan huellas siempre escasas y que lo reemplazamos con palabras. [...] La primera evidencia con que nos enfrentamos es la acción humana, vale decir, los primeros datos, el primer detalle de los que no podemos prescindir sin más son los actos que unos individuos concretos emprenden y de los que quedan pruebas, huellas, vestigios. Este punto de partida nos obliga, pues, a referir la investigación histórica a la acción de personas con nombre y apellidos y de cuyo testimonio tenemos constancia documental. Desde esta perspectiva, la historia local es un ámbito óptimo para proponer explicaciones cabales de la acción humana.

JUSTO SERNA I ANACLET PONS
En su lugar. Una reflexión sobre la historia local y el microanálisis

A Vicent, per la seua bonhomia, el seu bon fer i la seua paciència, pel llarg temps dedicat a la meua investigació.

A Maria, Arantxa i Cento, per la seua comprensió i pel temps que els he deixat de dedicar per la meua tasca.

Als meus pares, Jaume i Teresa, pel seu sacrifici i interès per tal que tots els seus fills estudiàrem i ens llauràrem un futur.

I als meus companys/es dels grups d'Estudis d'Història Local i Fonts Orals i d'Història, Memòria i Patrimoni, i especialment a Rosa Monlleó, per la seua dedicació, el seu temps i el seu esforç.

ÍNDIX

Sigles i abreviatures	11
Pròleg, <i>Rosa Monlleó Peris</i>	13
Introducció	19

CAPÍTOL I

CASTELLÓ, UNA CIUTAT LIBERAL QUE MIRA AL FUTUR

1. El paper de les ciutats en el període contemporani	39
2. Organització politicoadministrativa. Castelló capital de província	42
3. La demografia, indicador de la modernització d'un país	52
1. Principals trets de població a Europa, Espanya i el País Valencià. Un estudi comparatiu	55
2. La població a Castelló. Pes demogràfic dins el País Valencià	71
Característiques geogràfiques del territori, 72; Creixement poblacional de la ciutat de Castelló, 73; Moviment natural de la població i distribució per edat i sexe, 78; La sanitat: una resposta assistencial en l'organització liberal de la ciutat, 86	
4. Estructura urbana de la ciutat de Castelló. Un procés d'urbanització que organitza el territori	95
5. Les transformacions urbanes a la ciutat	107
1. El creixement demogràfic condiciona la construcció de noves cases i carrers	107
2. Per imatge i estètica urbana, Castelló, una ciutat digna de la seua capitalitat	109
3. Les transformacions de la ciutat de Castelló per les polítiques municipals d'higiene i salut	110
4. Obres públiques. La ciutat de Castelló, millor comunicada	115

CAPÍTOL II

EL GOVERN DE LA CIUTAT

1. Els ajuntaments moderats i progressistes: utilitarisme administratiu enfront de descentralització relativa	127
2. Anàlisi sociopolítica dels ajuntaments de Castelló en el període isabelí.....	130
1. Ajuntaments de l'Antic Règim.....	131
2. Ajuntaments electius	141
Corporació de 1835, 141; Arribada del progresisme. Corporacions de 1836 a 1843, 144; Consistoris de la Dècada Moderada, març de 1844-setembre de 1854, 157; Corporacions del Bienni Progressista, 167; Govern de la Unió Liberal. Corporacions postrevolucionàries, 173	
3. El pressupost municipal, una nova organització per al règim liberal implantat...	185
4. Els pressupostos del municipi de Castelló: Ingressos i despeses.....	189

CAPÍTOL III

ECONOMIA I SOCIETAT A CASTELLÓ

1. Creixement econòmic.....	199
1. Creixement agrari i desamortització.....	199
2. El desenvolupament del sector agrari a Espanya i al País Valencià	213
3. Castelló, un terme feraç amb diversitat de cultius.....	219
4. Sector industrial, un gran impuls en la segona meitat del segle.....	237
5. Expansió comercial i revolució dels transports	247
6. Els inicis de les finances.....	259
2. Estructura socioprofessional.....	262
3. L'organització classista de la societat.....	269
Conclusions.....	283
Índex de taules, d'imatges i de gràfics	289
Fonts documentals	295
Bibliografia.....	297
Apèndix documental.....	321

Sigles i abreviatures

AACS	Actes Ajuntament de Castelló
ADPC	Arxiu Diputació Provincial de Castelló
ADPCS	Actes Diputació Provincial de Castelló
AHMC	Arxiu Històric Municipal de Castelló
BOPC	Boletín Oficial de la Provincia de Castellón
CSIC	Consejo Superior de Investigaciones Científicas
INE	Instituto Nacional de Estadística
coord.	coordinador
dir.	director
ha.	hectàrees
mrs.	maravedís
pda.	partida
pobl.	població
PV	País Valencià
rs.	rals
rs.b.	rals de billó
tm.	taxa neta de mortalitat
tn.	taxa neta de natalitat
tnr.	taxa neta de reproducció
e.	esperança de vida al naixement
vol.	volum

PRÒLEG

Un any després de ser aprovada la Constitució de 1812, que va donar impuls a la revolució liberal amb el conjunt ampli de canvis revolucionaris que plantejava, ja s'havia elaborat un projecte de divisió territorial per a tot Espanya. Als protagonistes de la revolució els interessava la reorganització del territori davant la dispersió de l'Antic Règim. D'una banda, la unificació política i administrativa de la nova nació davant els senyorius disseminats i, de l'altra, la unificació econòmica, enfront dels aranzels i taxes locals.

No obstant això, el projecte queda aturat fins a 1820, a l'espera d'elaborar estadístiques i estudis econòmics, polítics i militars, per dissenyar millor el territori corresponent a cada província i escollir adequadament les ciutats que seran capitals de cadascuna. L'any 1821 el Govern presenta a les Corts el projecte elaborat per Felipe Bouzá, capità de fragata i director del dipòsit hidrogràfic de Madrid. La divisió provincial d'aquest projecte deixa en 51 el nombre de províncies. El País Valencià es divideix en tres províncies: Castelló de la Plana, Alacant i València. El 27 de gener de 1822, en ple Trienni Liberal, les Corts aproven el projecte de Bouzá amb alguns canvis. Xàtiva és contemplada com a territori provincial i capital, per tant les terres valencianes disposen de quatre províncies fins a 1833, en què s'implanta definitivament el projecte de Javier de Burgos, que deixa la divisió territorial en 49 províncies, de manera que Xàtiva és una de les dues demarcacions provincials suprimides.

Des del moment en què Castelló és contemplat com a espai territorial provincial i que la ciutat de Castelló de la Plana n'ostenta la capitalitat, polítics, intel·lectuals i homes de negocis van intentar difondre el discurs, amb projectes que es dugueren a cap perquè Castelló fora digna d'ostentar la capitalitat. En moments de crisi econòmica, com els anys 1854 i 1865, es demana una reestructuració del sistema administratiu i un estalvi en les múltiples despeses de la burocràcia. Una de les propostes que es plantegen és eliminar aquelles províncies que, per l'extensió o pel poc pes econòmic que tenen, no compensen les despeses d'organització provincial. Des de València, apareixen propostes d'assimilar Castelló i de llevar-li la capitalitat, però la lluita serà aferrissada i els propòsits annexionistes de València no tindran èxit.

No hi ha cap dubte que el nomenament de capital a la ciutat de Castelló impulsa la seua vida social, política, econòmica i cultural. Els periodistes es van encarregar de difondre les propostes que els polítics i burgesos presentaven, perquè Castelló entrara en la senda de la modernitat. L'any 1834, després de mort de Ferran VII, s'intenta publicar un butlletí oficial que abasta les tres províncies, i el mateix any Castelló ja tindrà el seu propi butlletí provincial, amb la finalitat de donar entitat a la província i coordinar-la amb el Govern central, que publica totes les lleis que van desmuntant l'Antic Règim. Als anys quaranta ja es publiquen fulls solts com *El Aviso*, *El Clarín*, *La Voz* o *El Alerta*, que servien per informar sobre els esdeveniments polítics i sobre temes administratius, però des d'una òptica crítica enfront dels governs. Després del Bienni Progressista és molt àmplia la profusió de periòdics que ja tenen títols relacionats amb el topònim de Castelló, com ara *El Eco de Castellón*, *El Eco del Mijares*, *La Revista Castellonense*, i que en el subtítol mostren la pretensió de defensar els interessos materials i científics de les nostres terres.

Dues personalitats polítiques destaquen en el seu afany per introduir millores a la ciutat de Castelló. Ens referim al governador Antonio Mantilla i a l'alcalde Antonio de Vera. El primer exposa

en les seues circulars la necessitat que Castelló tinga un teatre, un passeig, fonts i arbres, que demostrin que Castelló és una província rica i important, que fomenta les millors materials, el comerç i l'agricultura. Per la seua banda, l'any 1857, l'alcalde Antonio de Vera publica un edicte de bon govern per a Castelló, amb la finalitat que els carrers li donen la categoria de ciutat que ha de tenir, si s'introdueix el costum de regar els carrers, que els fems resten als estables i que no siga partida la llenya al carrer, ni les professions artesanals realitzen les seues tasques en llocs públics.

En aquests anys van aparèixer múltiples demandes en la premsa per embellir Castelló i deixar-hi l'empremta de la modernitat, com en altres ciutats europees. Es demana que s'alcen edificis de bon gust, que l'enllumenament dels carrers siga amb gas, que s'amplie l'hospital, que la seu episcopal de Sogorb passe a Castelló, o que siguen construïdes carreteres i vies de tren. Resulta cridaner que l'any 1864, quan es va posar a debat el pla general de ferrocarrils, es va demanar que la xarxa de l'est, que comprenia Aranjuez, Conca i Terol, arribara a Castelló per poder comunicar-se amb Madrid. El temor que la línia es quedara a Sagunt i no arribara a Castelló, restant acaparada per València, es va repetir de nou dècades després, quan es va proposar per polítics i propietaris que arrancara un ramal de ferrocarril des de Castelló passant per Morella, i que es poguera enllaçar amb Saragossa i les ciutats del nord, per afavorir el comerç de les nostres comarques. Aquest desig tampoc no es va acomplir i València va desviar l'enllaç amb Terol i Saragossa per Sagunt.

Davant d'aquesta conjuntura de canvis revolucionaris que donaven una nova entitat a la ciutat de Castelló i a les seues comarques, no és estrany que l'autora de la publicació que presentem, María Amparo Valls, ja fa uns quants anys s'entusiasmarà a realitzar la tesi doctoral sobre el període isabelí, amb el títol CASTELLÓ EN EL PRIMER LIBERALISME (1833-1868). CANVIS SOCIALS I PARTITS POLÍTICS. La primera part de la tesi correspon a la present publicació, i la segona serà editada

d'ací a poc per la Diputació Provincial de Castelló, amb les temàtiques de les eleccions a Corts i de la Primera Guerra Carlina.

Eixe entusiasme d'Amparo s'ha demostrat en la recerca rigorosa i detallada que ha dut a terme del període isabelí a Castelló. L'autora pretén analitzar els canvis profunds ocorreguts en la ciutat i ens situa en un escenari revolucionari de transformacions. En primer lloc, estudia la població per comprovar els canvis que les noves mesures sanitàries i en l'alimentació es donen a les nostres comarques, fins al punt que ens aporta una hipòtesi important, i és que el País Valencià té una evolució demogràfica més pareguda a Europa que a unes altres zones d'Espanya, ja que la mortalitat és més baixa. La demostració d'aquesta hipòtesi està suficientment documentada, amb la presentació exhaustiva de gràfiques, piràmides d'edat i taules, i està directament relacionada amb els treballs de demografia que Amparo havia dut a terme, amb un equip de recerca coordinat pel professor de la Universitat Jaume I, Serafi Bernat.

No menys rigorós i exhaustiu és l'estudi urbanístic de la ciutat de Castelló, acompanyat de plànols i mapes de diferents èpoques, i la localització dels diversos barris de la ciutat i dels termes municipals de les comarques de Castelló. La metodologia quantitativa que utilitza Amparo Valls també la mostra en la presentació de l'estructura socioprofessional de la població i la llista de compradors de terres desamortitzades: comerciants, hisendats i llauradors benestants. Però eixa exhaustivitat arribarà a ser màxima, quan l'autora ens presenta una relació dels municipis adscrits a cada partit judicial de la província de Castelló, o quan ens informa de tots els alcaldes de la ciutat de Castelló des de 1835 fins a 1860, amb la data de manament de cadascun, professió i altres activitats polítiques, econòmiques i militars. Definitivament, per comprendre i aprofundir en el període isabelí, aquesta publicació es farà imprescindible per a historiadors/res, professorat, periodistes i qualsevol ciutadà o ciutadana que vulga conèixer l'inici de les seues arrels en el període contemporani.

D'altra banda, enfront d'algunes hipòtesis que afirmaven que a Castelló pervivia una societat agrària i amb pocs canvis, Amparo Valls ens demostra que al costat del sector agrari, que es desenvolupa ja tenint en compte les relacions capitalistes, amb nous cultius com la taronja, progressa la indústria i, especialment, el sector serveis. Les xifres que apareixen en aquesta publicació ens mostren aquests canvis, ja que l'autora ens presenta l'evolució de les diverses professions, el mercat interior dels productes agraris i la distribució del sector industrial i sobretot de serveis, que ha tingut un augment espectacular per ser Castelló capital de província.

També la nova societat i la política municipal mereixen l'estudi detallat de l'autora, que ens presenta el pes que va adquirint la burgesia enfront de les famílies procedents de la noblesa. Són objecte d'aquest estudi els espais de sociabilitat que freqüenten les classes altes, els polítics i els intel·lectuals, per construir les noves relacions socials que el règim liberal demana per mitjà del debat en els clubs polítics, els casinos o els cafès. S'analitza el municipi com un nucli molt important de poder per a la burgesia. Es fa un estudi de les diferents mesures polítiques que es duen a terme a l'Ajuntament per transformar la ciutat. A Castelló els membres dels partits moderats i progressistes són molt pragmàtics i arriben a consensuar en la política municipal diversos projectes liberals, encara que tinguen diferències en l'extensió del nombre de votants o en la major o menor centralització de l'Estat.

Per concloure, m'agradaria assenyalar que és imprescindible realitzar investigacions i publicar sobre les primeres etapes del liberalisme, tant sobre l'àmbit de l'Estat com del País Valencià i de Castelló, en concret, per tal que quede cada vegada més clar el procés de la revolució burgesa o liberal, que ja ja dècades era qüestionat per alguns sectors de la historiografia, que dubtaven d'eixe procés i afirmaven que Espanya seguia tenint com a predominants les relacions feudals de producció i pocs trets modernitzadors, a diferència del que

passava a Europa. En el cas de Castelló, Amparo Valls ha realitzat un estudi local de la ciutat des de les vessants urbanístiques, demogràfiques, polítiques i socioeconòmiques, que ens ajuda a tenir més nítid eixe procés revolucionari, i ens situa en les primeres transformacions decisives de la ciutat de Castelló per ser capital de província.

Sense cap dubte, la història local científica que ha demostrat practicar Amparo Valls en la present publicació serà una peça més per recompondre l'entramat de la història del País Valencià i de l'Estat espanyol. No oblidem que la història local ajuda a fer una aproximació més precisa de la història general i a comprendre, al mateix temps, les peculiaritats de la zona i del període estudiats.

Vos anime a la lectura del present llibre, estic segura que així la vostra identitat en un món global es reafirmarà i trobareu les arrels històriques que tota persona ha de tenir, per ser un ciutadà o ciutadana més conscient i agraït als seus avantpassats que van construir un Castelló liberal.

ROSA MONLLEÓ PERIS

Universitat Jaume I

Institut d'Estudis d'Història, Memòria i Patrimoni

INTRODUCCIÓ

El present treball d'investigació s'ocupa de les transformacions urbanes, polítiques, econòmiques i socials de la ciutat de Castelló des de la mort de Ferran VII, en 1833, quan s'acaba definitivament l'Antic Règim i triomfa la revolució burgesa/liberal, fins a l'exili de la reina Isabel II, en 1868, que dona pas al Sexenni Democràtic.

L'Espanya isabelina és una època de canvis polítics i socials molt importants en el camí del procés revolucionari. Ens deixa un llegat polític transcendental com és el desmantellament de l'Antic Règim i la consumació de la revolució burgesa, procés que Ferran VII havia intentat aturar.

Açò significa, per una part, la liberalització de l'economia que dona lloc a un nou model de producció, el capitalisme, encara que amb residus de l'Antic Règim, i la transformació del règim jurídic de la propietat de la terra mitjançant l'abolició dels senyorius, la desvinculació de les majoralies i la desamortització de la propietat eclesiàstica.

És clar que hi queden supervivències feudals, però el sistema predominant és el capitalisme en l'economia i el liberalisme en l'organització política. Per a Marc Baldó (1992, 223), «és evident també que una revolució burgesa no és un tall de ganivet, sec i brusc, que fa que una societat siga el dia d'abans feudal i el següent burgesa».

També per a Manuel Tuñón de Lara (1985, 15) el temps cronològic i el temps històric no sempre van de la mà:

Ningún historiador ignora que el tempo ideológico y, sobre todo, el de las mentalidades son mucho más lentos que el tempo económico e

incluso el político; por consiguiente, una concepción del mundo y una escala de valores pueden estar todavía en vigencia, total o residualmente, en clases o fracciones de ellas que pertenecen a una sociedad económica y políticamente más desarrollada.

D'altra banda, suposa la substitució de la monarquia absoluta de l'Antic Règim per una monarquia constitucional i parlamentària, i la implantació d'una administració moderna, centralitzada i uniformitzada, sota els trets ideològics del liberalisme.

Així, les situacions revolucionàries que havien gaudit amb anterioritat d'unes breus etapes d'existència, com les Corts de Cadis i el Trienni Liberal, es consoliden ara en el poder durant el període isabelí, però esdevé un règim liberal oligàrquic i censatari fins a l'arribada de dues experiències democràtiques, el Bienni Progressista, de 1854 a 1856, i el Sexenni Democràtic, de 1868 a 1875.

Amb aquesta substitució de l'Antic Règim per un altre de nou i liberal i amb la consumació de la revolució burgesa, Espanya s'incorporarà als nous corrents polítics que existeixen a Europa.

Però la transició cap a una societat liberal no fou fàcil, calia desplaçar del poder els grups privilegiats, donar pas a les classes burgeses i començar els canvis socials i econòmics que ens portarien a un primer capitalisme liberal.

Entre 1833 i 1843 es posen les bases per desmantellar l'Antic Règim. Desapareix el vetust poder estamental però s'esdevé una societat claustrista, que impossibilita l'accés d'una gran part de la societat a gaudir del poder econòmic i polític. Es prenen mesures per afermar el règim liberal. Van tornant els exiliats, se substitueixen els militars absolutistes per uns altres fidels al liberalisme, es desarmen els voluntaris realistes i es refà la Milícia Nacional.

La revolució va accelerar la transformació social, va formar una classe social nova, una nova burgesia, que es distingia tant de la vella burgesia prerevolucionària com d'aquells que mancaven de terres

pròpies i que havien estat desposseïts de la propietat dels mitjans de producció.

Però és la pujada de Mendizábal al poder, del juny del 1835 a l'agost del 1837, la que fa realitat el programa revolucionari que acaba amb l'Antic Règim, i que posa en pràctica les mesures de desvinculació i desamortització.

La burgesia farà tots els possibles per conservar el poder que havia aconseguit en dècades anteriors i allunyar-se de les demandes de les capes populars, que es veren apartades dels beneficis de la revolució per la qual també havien lluitat. També integra en el seu esquema els membres de la noblesa que no van dubtar a aburgesar-se.

Als anys 80, del segle xx, es va encetar un debat entre historiadors de diferents universitats d'Espanya respecte a si s'havia produït o no la revolució burgesa. Per a alguns autors havia fracassat, perquè no es va portar endavant ni la reforma agrària ni l'educativa, o pel sistema polític oligàrquic conservador que s'havia implantat durant la Restauració. Però per a molts altres historiadors sí que es va portar endavant la revolució. Citaré, entre d'altres, Miguel Artola, Bartolomé Clavero, Francisco Tomás y Valiente, Pedro Ruiz... Clavero (1979, 42) diu:

¿Cuántas veces se ha dicho que no hay *revolución burguesa* en la España del siglo XIX porque no se produce en ella una reforma agraria redistribuidora de la propiedad o porque no se renueva suficientemente su clase política? Tantas al menos cuantas no ha querido verse que el contenido de la propiedad territorial –las relaciones sociales implicadas– puede cambiar radicalmente –de señorial a privada– sin necesidad de cambios de titulares o beneficiarios; o cuantas no ha querido igualmente verse que la sustancia del poder político puede cambiar también de raíz –del señorío al estado– sin necesidad de que cambien sus detentadores o gestores [...] *revolución burguesa* es imposición de un derecho civil liberal y de un derecho público estatal.

Per al professor Artola la paraula *revolució* s'utilitza per designar els esdeveniments que es produeixen amb motiu de la lluita pel poder. La seua conquesta no és més que la primera etapa, i solament pot parlar-se de revolució quan el desplaçament del poder al sector dirigent porta al mateix temps canvis en l'organització social, que es poden considerar suficients per distingir i contraposar la situació anterior a la revolució amb la qual s'origina una de nova i que, per la seua naturalesa, implica un model nou de societat (Artola 1978, 179).

Per a tots ells hi va haver una transformació radical de l'Estat, fet que va implicar un model nou de societat i la implantació i desenvolupament d'unes relacions capitalistes de producció.

Nosaltres al canvi revolucionari el podem anomenar revolució burgesa o revolució liberal, però no podem negar els processos i canvis que es van produir i que afectaren tant l'economia com la societat i la política. La revolució va fer desaparèixer, gradualment, una gran part dels obstacles que entrebancaven el comerç interior, així com els impediments al lliure trànsit i a la contractació de les persones, i va establir les bases de la revolució industrial i del mercat nacional, amb la divisió provincial uniformitzadora i centralitzadora de l'Estat liberal com a primer antecedent d'aquest mercat.

Rosa Monlleó (1996, 12) opina que també les capes populars van ser un sector important en el procés revolucionari burgès:

En España, aunque la burguesía logró imponer su hegemonía política y económica al implantar el modelo liberal, no le corresponde la exclusiva de tal proceso histórico, pues en tan vasto fenómeno revolucionario se vieron implicadas todas las capas de la población española de una u otra forma. [...]. Si en la primera etapa del proceso revolucionario, en el que se implanta el régimen liberal, será la burguesía la que se beneficiará de la conformación jurídica y económica de la nueva sociedad, posteriormente serán las capas populares quienes marcarán la inflexión del tono revolucionario que, en ocasiones, superará los planteamientos estrictamente burgueses.

És a les ciutats on té lloc el procés revolucionari que liquida l'Antic Règim i implanta l'estat liberal, però no solament són espais on triomfen els pronunciaments i es produeixen els esdeveniments polítics, sinó que són llocs de cultura i de sociabilitat, d'ací la importància de fer notar els canvis ocorreguts a Castelló en aquesta època, quan comença a exercir la capitalitat de la província. Canvis inserits dins dels del País Valencià i d'Espanya, però amb les seues peculiaritats.

Castelló, com a capital de província, a partir de 1833, va esdevenir centre de poder polític i integradora d'un mercat comarcal i provincial. La capitalitat de Castelló impulsa la vida social, cultural, econòmica i política de la ciutat. Es transforma en seu de militars, funcionaris i de diferents serveis administratius com ara l'Hospital Provincial, la Diputació, el Govern Militar, l'Administració de justícia, l'Escola Normal, l'institut...

Hem escollit aquest tema per la importància que donem al segle XIX, com a període clau per canviar l'Antic Règim i introduir un capitalisme de noves idees i de relacions socials, i també perquè creiem que la història local és imprescindible per a poder recompondre el puzzle de la història del País Valencià i de l'Estat espanyol.

Fer història local no fomenta el localisme, més bé el combat, ja que ens ajuda a entendre millor la història general de l'Estat i les transformacions socioeconòmiques, polítiques i culturals, i al mateix temps les particularitats de cada zona o lloc investigat.

L'estudi de les comunitats i dels espais de poder locals ha resultat força interessant a l'hora de tractar de comprendre els canvis experimentats per la societat, a mesura que anaven conformant-se els estats liberals i l'important paper que juguen les elits locals en la consolidació de l'Estat centralista.

La tasca de l'historiador, per a fer una història local científica i digna, és apropiat-se de tots els vestigis i del cabal d'informacions possibles, perquè reduir l'escala d'observació no significa investigar

amb menor nombre d'informacions, sinó que totes fan referència al mateix objecte. Per a l'historiador Giovanni Levi (1999, 142):

[...] la idea de ver a los sujetos de la historia tradicional en una de sus variantes locales es análoga a la de leer entre líneas un documento concreto u observar por entre los personajes de un cuadro con el fin de discernir significados que anteriormente eludieron cualquier explicación; o la de descubrir la verdadera importancia de lo que anteriormente parecía haber surgido meramente de las circunstancias o de la necesidad, o el papel activo del individuo que antes parecía simplemente pasivo o indiferente.

Tot i això, no s'ha de prendre la història local com a model del que passa a tot el país, sinó que es tindrà en compte la dinàmica pròpia de la comunitat investigada. Els historiadors necessiten apropar la gent a les seues arrels històriques, de manera que la història local contribueixca al fet que els ciutadans prenguen consciència de pertànyer a un poble. Conèixer i transmetre la nostra història en el currículum escolar és de gran importància, ja que permet que els ciutadans sàpiguen d'on venen i qui són. És imprescindible, per a integrar-los al món i al seu medi social, que adquirisquen una identitat cultural i donar-los l'oportunitat de conèixer la realitat quotidiana, el seu àmbit més proper, i així les seues vivències i la història del seu poble passen a formar part de la història general.

Per tant, aquest àmbit local és imprescindible per a estudiar el funcionament de la societat, per poder analitzar amb profunditat les relacions socials i fer una història en què els protagonistes siguen individus amb nom i cognoms. Al meu parer, la història local és insubstituïble, reforça la solidaritat i fomenta la confiança en el propi esforç. Per a Manuel González (2001, 71):

[...] la historia es lo que en realidad no debió dejar de ser: la memoria colectiva de una comunidad de individuos determinada, en la que se

encuentran almacenadas las experiencias positivas y negativas que tal colectividad ha ido acumulando a lo largo del tiempo.

La historiografia europea contemporània s'ocupa de la història regional. A França, Alemanya, Itàlia... han calat profundament els treballs regionals i locals amb estudis d'àmbits reduïts. Com a exemple anomenaré l'escola francesa dels *Annales*, fundada al segle xx, de la qual en gran part som hereus, que va pretendre una renovació profunda de la metodologia de la història. Es renova constantment fent històries regionals, locals, sectorials, ampliant nous camps de treball. Els historiadors, a més de preocupar-se per la història econòmica i social, fan un pas endavant i es preocupen per la cultura i la vida quotidiana.

A Espanya, la història local no havia gaudit d'una consideració positiva. Però, des de finals dels anys seixanta, la historiografia espanyola va experimentar un procés de canvi, fent estudis a nivell regional, comarcal i local. En la primavera de 1979 se celebrà el X Col·loqui del Centre d'Investigacions Hispàniques de la Universitat de Pau sobre historiografia espanyola contemporània, on s'hi van dedicar algunes ponències a historiografia regional.

Des dels primers anys de la dècada dels setanta es realitzen congressos d'història regionals, i el primer va ser el del País Valencià celebrat en 1971. Aquest va demostrar que s'estaven investigant temàtiques locals amb les noves metodologies importades de l'escola dels *Annales*. Es crea un dinamisme cultural i historiogràfic, que es manifesta en un ampli creixement de monografies i d'estudis d'història local, apareixen noves revistes d'investigació, com *Afers*, *Ullal*, *l'Avenç* i també grups d'historiadors, com per exemple el Col·lectiu d'Historiadors de la Plana i el Seminari d'Història Local i Fonts Orals de la Universitat Jaume I, entre d'altres.

En 1986 es funda a València, dependent de la Diputació Provincial, la Institució Alfons el Magnànim. És un organisme integrat en l'àrea de cultura i vinculat al Consejo Superior de Investigaciones

Científicas (CSIC), com a centre actiu d'investigacions i estudis locals de caràcter cultural i científic.

Per a realitzar aquesta investigació hem analitzat amb profunditat tota la documentació i fonts disponibles, que ens han permés arribar a l'objectiu d'assolir un millor coneixement de la ciutat de Castelló del vuit-cents.

Davant la importància de fer un estudi del Castelló isabelí, tractarem alguns dels factors que intervenen en la transformació de la ciutat i de la seua urbanització, i analitzarem totes aquelles forces que conformen les relacions socials, les persones que les integren i com s'articula el poder.

Per consolidar el règim liberal es porta endavant la unificació política i administrativa amb la divisió d'Espanya en províncies. Castelló, al ser elevada a la categoria de capital, ha de crear unes condicions favorables perquè la capitalitat es mantinga. La ciutat es transforma, canvia la seua fisonomia i queda patent com aquest fet impulsa la vida econòmica i social de Castelló.

Sens dubte, un dels factors més importants que donen lloc als canvis urbanitzadors que es produeixen a les ciutats és el demogràfic, perquè el creixement fa necessària l'ampliació i remodelació. Es considera un aspecte bàsic del conjunt de la societat el nombre de persones i la seua dinàmica demogràfica. És indiscutible que, per als investigadors del passat, el tamany de la població constitueix una de les variables fonamentals a tenir en compte a l'hora de portar endavant l'estudi d'una determinada localitat. L'historiador quantifica les persones de totes les edats, totes les classes i capes socials. Amb l'anàlisi quantitativa de les sèries demogràfiques, a més del recompte de la població, es permet relacionar el comportament demogràfic amb el nivell de vida, l'alimentació, la sanitat, la higiene i les desigualtats socials. Les comparacions entre indicadors demogràfics locals, provincials, regionals i nacionals són sempre significatives.

Comprovem com el País Valencià presenta una certa modernització demogràfica, en comparació amb l'Espanya interior, i que aquest creixement és un poc més moderat a Castelló que a les altres capitals valencianes. Tot i això, la ciutat, al segle XIX, va duplicar la seua població, encara que hi va haver una mortalitat elevada, sobretot els anys de les epidèmies de còlera, la qual cosa ens ha portat a traçar unes pinzellades de la sanitat al Castelló de l'època.

Per tal de reflectir el creixement, la distribució de la població per edats i sexe i les variables demogràfiques, natalitat, nupcialitat i mortalitat, hem confeccionat gràfics, piràmides i taules per poder conèixer en quina mesura han afectat la població de Castelló. Per continuar amb l'estudi de la ciutat, hem dedicat un espai a tractar la seua estructura urbana, amb la comparació de tres plànols de diferents èpoques, així com les transformacions més significatives que ha experimentat la ciutat.

També hem estudiat els individus que exercien el poder municipal a la ciutat de Castelló de la Plana, així com hem analitzat les lleis municipals de les etapes progressista i moderada, que ens han demostrat que, darrere del seu contingut, hi havia una ideologia diferent i una organització més descentralitzada, per part dels progressistes, i més jerarquitzada des del centre a les províncies, en el cas dels moderats. Per açò es necessitava el suport de l'electorat.

Els progressistes buscaven la participació de tots els veïns reconeguts, mentre que els moderats en arribar al poder van imposar la llei d'ajuntaments de 1840, amb un cens molt reduït, que elegia els representants entre els individus electors i la Corona triava l'alcalde, i la posterior de 1846, que va establir un nou sistema que encara restringia més el cos electoral. Els uns obrien més la mà que els altres, però tots dos partits deixaven fora del poder els que no eren contribuents.

La gestió del poder municipal interessava els qui ja tenien força i competència familiar i que d'aquesta manera les podrien

incrementar, perquè el poder local implica, sobretot, un aprofitament particular de beneficis generals. La seua administració constitueix un escenari privilegiat per a la política clientelar i el caciquisme. Queda patent que la burgesia local de Castelló va ostentar el poder polític i econòmic. Acapara l'alcaldia i les regidories del consistori per la importància del poder local, vital per als seus interessos concrets. Els ajuntaments representen una important font de poder polític.

Ens hem adonat de les bones relacions existents entre les dues branques liberals de la ciutat. Als ajuntaments sempre superen en nombre els membres progressistes als moderats, inclús en èpoques de predomini conservador al Govern central i a les Corts. Ens preguntàvem com podia ser això possible, doncs sí, ho era. Les fonts primàries ens ho confirmen. No és que els moderats es facen menys conservadors, sinó que els progressistes, no tots però quasi, s'atempren, es fan més tebis. Així com en uns altres llocs, a mitjan segle XIX, ja s'havien configurat dos grups rivals dins el liberalisme, a Castelló no fou així, no eren tan antagònics. La probable causa estaria en la consolidació i la protecció de la propietat. La burgesia de la ciutat tenia cura dels seus interessos.

Així mateix, hem analitzat els canvis econòmics ocorreguts a la ciutat, ja que en els anys de la nostra investigació s'inicia la vertebració del creixement econòmic. Paral·lelament als canvis polítics i jurídics, el règim liberal i la burgesia de comerciants, empresaris i financers intenta consolidar unes relacions de producció i treball, on el capitalisme donarà pas a una nova societat i sentarà les bases que ens permetran parlar de modernitat a finals del segle XIX.

Com els fonaments del nou règim ja van ser posats en l'etapa revolucionària, que es pot considerar conclosa en 1843, l'època moderada suposa una etapa de creixement del capitalisme i de desenvolupament econòmic, del qual s'aprofiten alguns sectors de la burgesia local per incrementar el seu patrimoni i consolidar els seus interessos. El moderantisme fou massa receptiu a les pressions d'alguns

sectors socioeconòmics interessats a traure partit de la situació existent, més que no a contribuir al desenvolupament i modernització de la societat.

Quant a l'economia, tal com hem assenyalat abans, el marc legal que es va crear a les Corts de Cadis i que va ser portat endavant per la revolució burgesa, com ara l'abolició dels delmes, la desvinculació de pubillatges i la venda de terres, van permetre, amb l'ampliació de la superfície conreada, l'augment de les collites i la diversificació dels conreus. Hem comprovat que a Castelló augmenta prou la superfície de conreu, sobretot a les terres de secà, i també que el cànem en va ser el principal cultiu i la seua manipulació la base de l'artesanía i la primera indústria. Així mateix, veurem com el taronger va substituir el cànem a les terres de regadiu.

El sector agrari era la base de l'economia de Castelló, tal com queda demostrat amb la comparació de l'estructura socioprofessional dels censos de 1823 i 1857, que amb l'augment de la productivitat dona pas a la creació d'un mercat interior de productes agrícoles. Les mesures en política aranzelària, que gravaven els productes de l'exterior, van ajudar a la creació d'aquest mercat. Tal com va avançant el segle XIX, el sector primari va perdre pes a favor dels sectors industrials i, sobretot, de serveis, per haver estat Castelló escollida com a capital de província.

Amb la desamortització es va aconseguir canviar de mans la propietat de la terra. Els béns comunals havien constituït un paper essencial per als camperols que no tenien terra i que els aprofitaven per arreplegar llenya i aliments. Amb la seua desamortització es queden sense un mitjà que els servia de complement per a la seua subsistència. Alguns camperols van poder accedir a la redempció de censos o a la compra de la terra que portaven arrendada. Però els grans beneficiats de la desamortització van ser els hisendats, els comerciants, els negociants i els especuladors, és a dir, la burgesia, que esdevé la major compradora de béns nacionals. La noblesa i els

camperols ho fan en poques ocasions. Ho comprovem en les llistes dels compradors de Castelló que més han invertit en béns nacionals. Entre els principals, veiem que al voltant del 50 % són comerciants i la resta, en una gran majoria, hisendats. També alguns llauradors benestants han engrossat el seu patrimoni territorial.

A totes les ciutats valencianes es va desenvolupar molt la burgesia comercial, amb la inversió dels seus beneficis en la compra de terra i la consegüent transformació en propietaris rendistes. Però, a més, a Castelló el sector del comerç resulta força important per l'arribada a la ciutat de famílies que es dedicaven a aquesta tasca, procedents de França, Catalunya i Aragó. Totes aquestes gaudien de fortuna, perquè també es dedicaven als negocis i invertiren en terres. Les trobem en les llistes de majors contribuents i resulten compradores de béns nacionals.

També tractem al llibre les categories socials existents a la ciutat i les seues relacions. La posició elevada del grup de poder deriva de la seua pròpia preeminència econòmica, però també d'altres raons de consideració social, com les relacionades amb la seua formació intel·lectual o professional, així com les derivades de les xarxes de relacions i lleialtats personals o familiars. Per tant, els beneficis resultants del control del poder local no es redueixen solament a l'aspecte econòmic, sinó que serveixen per a reforçar les xarxes de relacions interpersonals, per al manteniment de la seua posició social hegemònica. És important determinar la identitat dels membres de les elits i grups de poder de Castelló, per adonar-se de les distintes classes socials que els formen i de la manera que reproduïxen la seua posició de poder.

La societat castellonenca, en l'època d'estudi, comptava amb unes quantes famílies de la petita noblesa, com el baró de la Pobra Tornesa o el baró de Benicàssim, i amb moltes altres que gaudien de la ciutadania d'immemorial, Joaquín Tosquella, José Monserrat, Simón Cienfuegos, Vicente Ferrer... Juntament amb aquestes famílies, hi

havia la burgesia de negocis, terratinent i urbana. Uns i altres van acumular propietats territorials i formaven la classe alta de Castelló.

Com hem assenyalat abans, hi havia un grup de comerciants enriquits que esdevenen hisendats i que també podrien incloure's en aquest grup privilegiat. Són burgesos. Entre ells trobem els Bigné, Sánchez, Bosque, Matheu, Oliver... També alguns mestres soguers esdevenen comerciants i propietaris, i passen a formar part dels majors contribuents de la ciutat, com és el cas de Ramon Huguet i de Pedro Ruiz Alcoy. La burgesia de Castelló és emprenedora, intenta acumular els recursos que li ofereix el seu entorn. És freqüent que desenvolupe diverses activitats econòmiques i que gaudisca de més d'una font d'ingressos.

Seguien les classes mitjanes amb els professionals liberals, els comerciants mitjans, els llauradors benestants, els militars i el clergat. Les capes populars rurals i urbanes, formades pels artesans, petits comerciants o botiguers, venedors de comerç, empleats domèstics i jornalers. Per acabar, hi havia els pobres de solemnitat que vivien de la caritat de la comunitat.

Per a realitzar aquesta investigació hem analitzat amb profunditat tota la documentació i fonts disponibles, que ens han permés apropar-nos a l'objectiu d'assolir un millor coneixement de la ciutat de Castelló del vuit-cents. Un estudi científic té com a primera condició emprar totes les fonts que siguin possibles. Cal una cura profunda en el maneig de la documentació i traure-li la major utilitat possible.

Hem hagut de consultar les fonts que es troben dipositades a les institucions oficials de l'Estat, com ara l'Arxiu Històric Nacional, on hi ha les seccions del clero secular i regular, i l'Arxiu General de l'Administració, amb seu a Alcalà d'Henares. També hem tret informació de l'Institut Nacional d'Estadística, creat el 1857, i que compta amb una delegació a cada província, on es troben els Anuaris Estadístics d'Espanya, que recullen dades de moviments de població, indústria, beneficència, instrucció, contribucions, pressuposts, hipoteques...

De les fonts que es produeixen en l'àmbit local hem consultat les municipals, les provincials i les parroquials. Entre les primeres es troben les actes de l'Ajuntament de Castelló, els padrons de residents, padrons de riquesa, manifest de béns, padrons de prestació personal, censos, llibres de contribucions i llibres de matrícules industrials i de comerç. Ha estat imprescindible la consulta de nombrosos exemplars del *Butlletí Oficial de la Província*, dipositats a la Diputació Provincial, a més de les seues actes.

En les fonts parroquials hem consultat els llibres de baptismes, matrimonis i defuncions que es troben a la catedral de Santa Maria, única parròquia de Castelló en l'època d'estudi. La seua consulta permet una observació molt completa, no solament estadística, com, per exemple, el moviment estacional de les concepcions i en quina mesura la població observa les consignes de l'abstinència quaresmal imposada per l'Església i ens dona una idea del conformisme moral i religiós.

A més, per analitzar la demografia hem hagut de repassar el cens de Floridablanca, confeccionat en 1786 per ordre de Carles III amb interès merament demogràfic, classificat per edat, sexe i estat civil. Aquest cens està considerat com un dels millors de tota l'època preestadística.

També hem consultat les dades del diccionari de Madoz, concretament les xifres de la matrícula cadastral de 1842 i, per descomptat, les del cens de 1857, considerat el primer cens modern de població, de manera que així acaba l'època preestadística i comença l'estadística. Aquesta novetat es portà a terme simultàniament a tot el territori espanyol. El cens de 1860 també ha estat objecte del nostre estudi. Així mateix, és interessant la informació que ens han donat els protocols notariaus que es troben dipositats a l'Arxiu Històric Provincial de Castelló, ubicat provisionalment a la Biblioteca de Rafalafena.

Quant a la premsa, és una de les fonts de més fàcil consulta i més gratificant i ajuda a consolidar la nova societat liberal. Va ser un

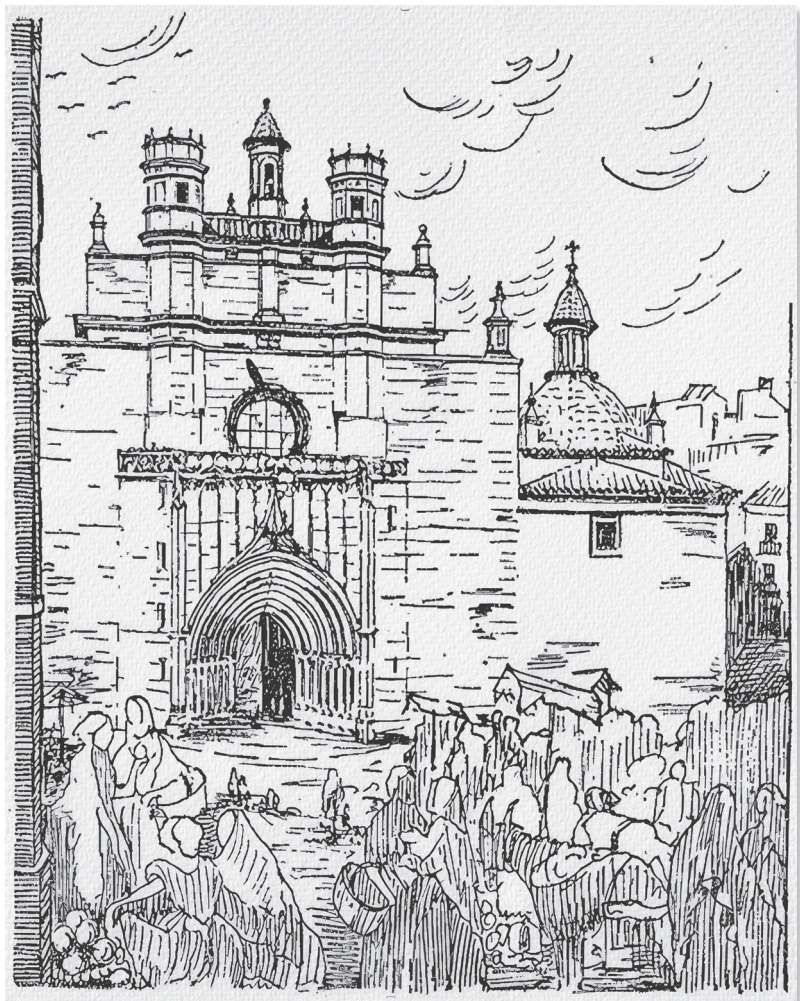

dels instruments prioritaris per difondre els nous principis liberals i l'organització de la nova societat. Estem totalment d'acord amb Rosa Monlleó (1998, 215) en allò que opina sobre la premsa:

[...] el periòdic és el pols de la ciutat, perquè apareixen els horaris de transport, misses, espectacles, actes culturals, festes religioses i laiques, notícies socials, cròniques esportives, cartes dels lectors, llistes de preus dels productes que es comercialitzen, barris i carrers de la ciutat i distribució dels col·legis electorals... en fi, un munt de notícies que ens acosten a la vida quotidiana dels habitants de la ciutat.

Hem revisat tots els periòdics existents a l'Arxiu Municipal de Castelló fins a 1868. Durant aquests anys les publicacions que van néixer no manifestaven unes idees polítiques concretes i, normalment, reclamaven millores per la ciutat. *El Boletín Oficial de la Provincia de Castellón*, que va començar a editar-se en 1834, va ser l'única publicació periòdica fins a 1856, una vegada superat el Bienni Progressista. En aquesta data es posa en vigor una nova i restrictiva llei d'impremta. Apareixen periòdics que es podien definir com d'interessos generals, i tractaven alhora aspectes econòmics i literaris, però sempre per fomentar el prestigi de la província a més d'afavorir els interessos materials de la capital. El seu desenvolupament coincideix cronològicament amb la constitució i evolució del partits polítics locals.

Els periòdics que es publiquen a Castelló, amb una certa assiduïtat, abans dels anys seixanta, van ser *El Eco de Castellón*, *El Eco del Mijares* i *El Maestrazgo*. Els dos primers tenien una aparença més liberal progressista i el darrer es tractava d'una publicació moderada. Ja en la dècada dels seixanta trobem *La Crónica de Castellón*, *La Revista Castellonense*, *El Imparcial*, *Revista Castellonense* i *Crónica Castellonense*, l'últim periòdic que s'edita a Castelló abans de la revolució de setembre.

Imatge 1. Plaça Major, oficialment *Plaza Vieja*, amb l'església parroquial de Santa Maria i el mercat que se celebrava diàriament, amb parades de fruites i hortalisses del camp castellonenc. Fons gràfic: Vicente Traver Tomás. 1948. *Ramón de Campoamor, jefe político de Castellón, 1847-1848*